

İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ KIŞLANIN KAPISINDA MI? IS FREEDOM OF EXPRESSION AT THE GATE OF BARRACKS

Mehmet ALKAN*

Cumhuriyet sizden fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller ister.
Mustafa Kemal Atatürk (1924, Ankara)

Özet: Düşünce, insanı diğer canlılardan ayıran temel özellik olup, insanın özüdür. Düşünce özgürlüğü ve onun dış dünyaya yansımaları ifade özgürlüğü 1950'lerden itibaren dünyada yükselen değerler arasına girmiş ve uluslararası anlaşmalara konu olmuş, Türk Anayasalarında da yer verilmiştir. Her özgürlük gibi ifade özgürlüğü de sınırsız değildir. Kanunla öngörülme, sınırlandırma sebeplerinden birinin kapsamına girme, demokratik toplumda gereklilik, öze dokunmama ve ölçülülük ilkeleri kapsamında sınırlandırılabilir.

Anayasada yer alan istisna hükümleri doğrultusunda silahlı kuvvetler personeline yönelik başta personel, ceza ve disiplin konularında olmak üzere birçok Kanun bulunmaktadır. Bu farklı düzenlemelerin evrensel kabul gören gerekçesi silahlı kuvvetlerin ülke savunmasına yönelik özel ve önemli görevidir. Silahlı kuvvetler personeli seçme ve seçilme hakkı, sendika kurma ve üye olma hakkı, dernek kurma ve üye olma hakkı, kanunilik ilkesinden muafiyet, disiplin cezalarının yargı denetimi dışında tutulması, cezaların seçenек tedbirlere çevrilememesi konularında istisnai hükümlere tabidir.

İfade özgürlüğü ayırım yapmadan herkes için vardır, askerlerin bu hakkın kapsamı dışında olduğuna dair doğrudan bir düzenleme mevcut değildir. Bu konuda yol gösterici olan yargı kararlarıdır. Kararlara göre askerlere yönelik sınırlamalar meşru amaç gütmeli, ulaşılmak istenen amaca uygun olmalı ve özgürlüğün içini boşaltmamalıdır. Askeri Yargıtay da özellikle siyasi faaliyette bulunma konusunda benzer nitelikte birçok karar vermiştir.

* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, yedinci-mehmett@hotmail.com

AİHM kararlarına göre düşünce ve ifade özgürlüğü kışlanın kapisında durmamaktadır. Sınır kaçakçılığı, çözüm süreci ve hendek savaşları ile zorunlu askerlik ve istihdam politikası askerlerin düşünce ve ifade özgürlüğü konusunda incelenebilecek somut olaylardır.

Anahtar Kelimeler: Asker, Silahlı Kuvvetler, Düşünce, İfade Özgürlüğü, Siyaset

Abstract: Thinking is the basic feature of a humanbeing which differentiates it from other living beings. Freedom of thought and its reflection to external world, freedom of expression have become one of the rising values in the world, subject of international treaties and part of Turkish Constitution since the 1950s. Freedom of expression which includes having, expressing and disseminating opinion and freedom of information access is not limitless like all other freedoms. It can be restricted without touching its essence and basing on the principle of proportionality if it is envisaged by law, which is one of the reasons for restriction and is necessary in a democratic society.

There are various codes regulating personnel, penalty and discipline issues related with military personnel in accordance with exception clauses in Turkish Constitution. The universally recognized justification for the existence of these different regulations is based on the vital duty of armed forces for national defence. Military personnel is subject to exceptional clauses in the fields of right to vote and stand for election, right to establish and become a member of trade unions, right to form and become a member of association, immunity from principle of legality, exempting non-judicial punishment from judicial review and inability of turning punishments into alternate measures.

Freedom of expression is for everyone without any exception and there is not any direct regulation which exempts military personnel. According to judicial decisions, which is the main guide on this issue, restrictions on military personnel should be based on a legitimate purpose, should be suitable to intended purpose and should not make the freedom meaningless. Military Court of Cassation's verdicts are in the same way in the case of carrying out political activity.

According to decisions of European Court of Human Rights, freedom of thought and expression does not stay at the gates of military quarters. Cross-border trafficking, settlement process, trench warfare, compulsory military service and conscription are concrete cases which can be examined within the context of freedom of thought and expression of the military personnel.

Keywords: Military Personnel, Armed Forces, Opinion, Freedom of Expression, Politics

GİRİŞ

Makalenin konusu askerlerin düşünce ve fikir özgürlüğünün sınırlarıdır.¹ Fransız düşünür Descartes tarafından dile getirilen ve rasyonel düşüncenin temeli sayılan “*Düşünüyorum, o halde varım*” ve matematikçi/düşünür Blaise Pascal’ın “*tüm onurumuz düşünmekte yatmaktadır ve düşünce insanın özüdür*” vecizeleri, insanları diğer canlılardan ayıran temel hususun bir düşünceye sahip olmaları olduğuna işaret etmektedir.

Büyük savaş ve yıkım dönemlerinin sonunda Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu tarafından 1948 yılında kabul edilen bir karar olan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB) ile insan hakları, hukukun üstünlüğü ve çoğulcu demokrasi ilkelerini korumak ve güçlendirmeyi amaçlayan Avrupa Konseyi tarafından 1950 yılında kabul edilen İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi (İHAS), günümüz dünyasında düşünce ve ifade özgürlüğünü modern demokratik hayatın vazgeçilmez unsurları haline getirmiştir.² Atatürk’ün önderliğinde kurulan ve çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmayı amaçlayan Türkiye Cumhuriyeti de mezkûr Karar ve Sözleşmeyi ilk imzalayan ülkelerden olmuştur.

1924 Anayasası’nın “Türklerin Kamu Hakları” bölümündeki 70’inci maddesi, “*Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağış, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarından*” hükmüyle bu haklara verilen önemi ortaya koymuştur.

1982 Anayasası’nın düşünce ve kanaat hürriyetini düzenleyen 25’inci maddesine göre; “*Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.*”

¹ Makalenin yazarı 26 yıl fiili olarak TSK içinde yer almış olup, bu tecrübesini yer yer anlatımına yansıtmıştır.

² Kalıplaşmış bu ifade yerinde olmakla birlikte ifade özgürlüğünün yalnızca demokratik sistemler için gerekli olduğunu ileri sürmek doğru değildir. Demokratik olmayan sistemlerde de yöneticiler halkının görüş ve düşüncelerini, huzurunu ve huzursuzluklarını önemseyebilir. Hatta bu durum totaliter yöneticilerin yönetimlerinin devamını sağlamak için başvurdukları bir araç olabilir. Demokratik sistemlerdeki özel konumu hak olmanın yanında görev olmasıdır. Kemal Şahin, İfade Özgürlüğü “Hak”kı ve İktidar “Ben” ile Demokrasi Arasındaki Çelişki, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XV, S.3-4, s.72-73.

Anayasa'nın düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetine ilişkin 26'ncı maddesine göre; *"Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmi makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar..."*

Düşünce ve fikir özgürlüğünün sınırlanması halleri ise maddenin ikinci fıkrasında şu şekilde düzenlenmiştir; *"Bu hürriyetlerin kullanılması, millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanununun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir."*

Bu hakların kullanımının sınırlanma halleri Anayasa'nın 90'ıncı maddesine istinaden iç hukukumuzun bir parçası olan İHAS 10'uncu maddesinin ikinci fıkrasında *"Kullanılması görev ve sorumluluk yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir"* şeklinde düzenlenmiştir.

Bu düzenlemelerden anlaşıldığı üzere ifade özgürlüğü, incelememiz açısından, kanaat sahibi olma, bilgi ve kanaat açıklama ve ulaşma özgürlüklerini kapsar.³ İfade özgürlüğü ancak *"kanunla öngörülme, sınırlandırma sebeplerinden birinin kapsamına girme ve demokratik toplumda gereklilik, öze dokunmama ve ölçülülük"* şartlarıyla sınırlandırılabilir.⁴

³ Oluşum aşamasında bilgi edinme, kanaat ve açıklama özgürlüğünü kapsayan ifade özgürlüğü kullanıma aşamasında basın, iletişim, toplantı ve gösteri gibi diğer hakları kapsar. Sultan Başar, Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarına Göre İfade Özgürlüğünün Sınırlanması, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.2, Özel Sayı, Ocak-Aralık 2015, s.1071.

⁴ AİHM ve Anayasa Mahkemesi ifade özgürlüğünün ihlali iddialarında metinde sayılan kriterlere ilave olarak müdahalenin varlığının tespitinin yer aldığı "beşli test" uygulamaktadır. Selami Turabi, İfade ve Basın Özgürlüğü, Adalet Yayınevi, Nisan 2016, Ankara, s.8 vd.

Sözleşmedeki diğer haklardan farklı olarak kişilere hem hak hem görev yükleyen ifade özgürlüğünün sınırları herkes için aynı değildir, kişinin içinde bulunduğu özel duruma göre değişmektedir.⁵ Sözleşmenin uygulanmasına ilişkin en yüksek karar organı olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) konuyla ilgili davalarda ifade özgürlüğüne müdahalenin bulunduğu tespit ettikten sonra müdahaleyi yukarıdaki hükme göre uygunluk testinden geçirmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki ifade özgürlüğüne getirilecek sınırlama bu hakkın tamamı değil ancak belirli bir kullanımı üzerinde uygulanabilir, başka bir deyişle yapılması gereken kişilerin ifade özgürlüğünden tamamen yoksun bırakılması değil kötüye kullanımın engellenmesidir.⁶ Yaşam hakkının diğer tüm hakların ön şartı olması gibi ifade özgürlüğü de toplantı ve gösteri hakkı, seçme seçilme hakkı, dernek/sendika kurma ve üye olma hakkı gibi başka hakların kullanılmasına ve korunmasına açısından merkezi bir rol oynamaktadır.⁷

SİLAHLI KUVVETLERE MÜNHASİR MEVZUAT HÜKÜMLERİ

Genel

Konuşma dilinde askerlik yükümlülüğü altındaki erbaş ve erleri kastetmek üzere kullanılan “asker” kavramı 211 sayılı Kanun’da; “askerlik mükellefiyeti altına giren şahıslarla (erbaş ve erler) özel kanunlarla Silahlı Kuvvetlere intisabeden ve resmi bir kıyafet taşıyan şahıslar” şeklindeki tanımlanmıştır. Çok da açıklayıcı olmayan bu tanıma göre asker kavramı, sanılanın aksine sadece yükümlü erbaş/erleri değil, TSK’daki tüm personeli (sivil işçi ve devlet memurları hariç) kapsamaktadır. Makalemizde askeri şahıslardan kasıt, askerliği bir meslek olarak süreli (sözleşmeli) veya sürekli (muvazzaf) olarak yapan kişiler olan subay, astsubay, askeri öğrenci, uzman jandarma, uzman erbaş ve sözleşmeli

⁵ Feyyaz Gölcüklü/A.Şeref Gözübüyük, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi, Seçkin Yayınları, Ocak 2016, s.53.

⁶ Monica Macovei, İfade Özgürlüğü, AİHS’in 10. maddesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz, İnsan Hakları El Kitabı-2, s.53, 35. <http://tbbayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/io-aihs.pdf>

⁷ Macovei, age, s.8.

erbaş/er'lerdir. TSK'dan kasıt ise Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığının 668 ve 681 sayılı KHK'larla yapılan düzenlemelerle silahlı kuvvetlerin bir parçası olmaktan tamamen çıkarılmasıyla Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlıklarıdır.

Vazifesi; *Yurt dışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askerî gücün muhafazasını ve güçlendirilmesini sağlamak, yurt dışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmak*⁸ olarak belirlenmiş olan TSK personeli hakkında farklı düzenlemeler yapılabileceğine ilişkin birçok anayasal hüküm mevcuttur. Dernek kurma hakkı (md.33), idare tarafından kişi hürriyetinin kısıtlanması sonucunu doğuran müeyyide yasağı (md.38), siyasi partilere üyelik (md.69), disiplin kararlarının yargı denetimi dışında bırakılması (md.129), yükseköğretim kuruluna bağlılık (md.132) ve kanunsuz emrin yerine getirilmesi (md.137) bu konudaki başlıca düzenlemelerdir.

Askeri şahıslara ilişkin başlıca mevzuat; 1961 tarihli 211 sayılı TSK İç Hizmet Kanunu, 1967 tarihli 926 sayılı TSK Personel Kanunu, 1929 tarihli 1453 sayılı Zabitan ve Askeri Memurların Maaşatı Hakkında Kanun, 1963 tarihli 353 sayılı Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu, 1932 tarihli 1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu, 1964 tarihli 477 sayılı Disiplin Mahkemeleri Kuruluşu, Yargılama Usulü ve Disiplin Suç ve Cezaları Hakkında Kanun ve 2013 tarihli 6413 sayılı TSK Disiplin Kanunu'dur.

Kanuna göre, *silahlı kuvvetler harp sanatını öğrenmek ve öğretmekle vazifelidir. Bu vazifenin ifası için lazım gelen tesisler ve teşkiller kurulur ve tedbirler alınır.*⁹ TSK'nın geleneklerine göre vazifenin gerçekleştirilmesinde en önemli araç disiplindir. Kanundaki tanımıyla disiplin: *"Kanunlara, nizamla ve amirlere mutlak bir itaat ve astının ve üstünün hukukuna riayet demektir."* Tanımın devamında ise *"Askerliğin temeli disiplindir. Disiplinin muhafazası ve idamesi için hususi kanunlarla cezai ve hususi kanun ve nizamla idari tedbirler alınır"* ifadelerine yer verilmiştir.

⁸ Yasadışı darbelere yasal dayanak teşkil ettiği gerekçesiyle! 211 sayılı TSK İç Hizmet Kanununun 2013 yılında değiştirilen 35'inci maddesinin son halidir.

⁹ 211 sayılı TSK İç Hizmet Kanunu Madde 36.

Askerliğin temeli olan disiplin kavramı uygulamada TSK'daki faaliyetlerin ana belirleyicisidir. Bu nedenle yapılan veya yapılacak olan faaliyetlerin disiplini bozup bozmayacağı değerlendirmesi faaliyete verilecek izin için en başta gelen onay şartı olarak görülmüştür. Silahlı kuvvetlerle ilgili olaylar söz konusu olduğunda hem yasama hem yürütme hem de yargı organları askerin vazifesini ve disiplin kavramını öne çıkararak işlem yapmış ve karar vermiştir. Bu bakımdan askeri şahıslara yönelik olarak mevzuatta çok sayıda sınırlayıcı düzenleme bulunmaktadır. Bunların başlıcaları şu şekildedir.

Seçme ve Seçilme Hakkı

Demokratik bir ülkede periyodik olarak yapılan yerel ve genel seçimler ile halkın çeşitli siyasi ve toplumsal olaylar karşısındaki görüşünü belirlemek için başvurulmuş referandumlar özü itibarıyla düşünce ve fikir özgürlüğünün sıklıkla kullanıldığı siyasi faaliyetlerdir. Seçimlerle ilgili 298 sayılı Kanun'a göre; izinli olsalar dahi silâh altında bulunan erbaş ve erler, askeri öğrenciler seçmen olabilmelerine karşın oy kullanamazlar.

Görüldüğü gibi incelememiz kapsamındaki askeri şahısların seçme hakları konusunda bir kısıtlama bulunmamaktadır. Askeri şahıslar düşünce ve fikir özgürlüğünün kullanılmasının esaslı şekillerinden olan seçimlerde ve referandumlarda oy kullanma hakkına sahiptir ve seçimlere katılarak mevcut siyasi partilerden birine oy vererek seçme hakkını kullanmaktadırlar.

Seçilme hakkı konusunda ise kısaca devlet memuru olarak niteleneceğimiz tüm kişilerin kısıtlanması söz konusudur. Memur şahısların ve askerlerin genel ve yerel seçimlerde milletvekili, belediye başkanı, meclis üyesi olmak için görevlerinden istifa etmeleri gerekmektedir.¹⁰ Memur şahısların aday gösterilmemeleri veya aday gösterildikleri halde seçilememeleri halinde bir ay içinde memuriyete dönmeleri mümkündür. Seçimlerde aday olarak siyasi tercihini geri dönülmez şekilde ortaya koyan askeri şahısların ise memuriyete dönmeleri mümkün değildir.¹¹

¹⁰ 926 sayılı Kanun'un 112'nci maddesine göre muvazzaf (askeri okul mezunu olan veya sonradan katılıp sözleşmeli olmayan) subay ve astsubayların 15 yıl mecburi hizmet şartı vardır.

¹¹ 1990 yılında 3617 sayılı Kanun'la, seçimlerde aday olan memurlara memuriyete

Sendika Kurma ve Üye Olma Hakkı

4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları ve Toplu Sözleşme Kanunu'nun 15'inci maddesine göre silahlı kuvvetler mensupları sendika üyesi olamaz ve sendika kuramazlar.¹² Kanun'un, MSB ve TSK kadrolarında çalışan sivil memurlar ve kamu görevlilerine sendika yasağı getiren hükmü ise Anayasa Mahkemesi tarafından; *asker kişi sayılmayan ve silah kullanımını gerektirmeyen kimi teknik ve lojistik hizmetleri yürüten sivil personel yönünden bu şekilde bir disiplin anlayışını zorunlu kılan haklı bir neden bulunmamaktadır, sivil personelin sendika kurma hakkına sahip olması, askerliğin temelini teşkil eden disiplini zaafa uğratan bir unsur olarak görülemez gerekçesiyle iptal edilmiştir.*¹³

Dernek Kurma ve Üye Olma Hakkı

Dernek, kazanç paylaşma dışında, belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere, en az yedi gerçek veya tüzel kişinin, bilgi ve çalışmalarını sürekli olarak birleştirmek suretiyle oluşturdukları tüzel kişiliğe sahip kişi topluluklarını ifade eder. Dernek kurma hakkı düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti kapsamında değerlendirilen ve özel önem atfedilmesi nedeniyle İHAS 11. maddesinde "Toplantı ve dernek kurma özgürlüğü" başlığı altında özel olarak düzenlenen temel haklardandır. Sözleşmeye göre bu hakların kullanılmasında silahlı kuvvetler, kolluk mensupları veya devletin idare mekanizmasında görevli olanlar hakkında meşru sınırlamalar getirilebilir.¹⁴ Benzer yönde Anayasa'nın 33/son maddesine istinaden 5253 sayılı Dernekler Kanunu "*fiil ehliyetine sahip gerçek veya tüzel kişiler, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Ancak, TSK ve kolluk kuvvetleri mensupları*

dönme yönünde ilk defa düzenleme yapılırken askerlerin bu düzenlemenin dışında tutulması konusunda bir gerekçe sunulmamıştır.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/tutanak/TBMM/d18/c042/tbmm18042086ss0283.pdf> Erişim tarihi: 30.04.2018

¹² Askeri vasıfları ortadan kaldırılmasına rağmen, 682 sayılı KHK ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığında görevli subay, astsubay, uzman jandarma, uzman erbaş, sözleşmeli erbaş/er'lerin sendikalara üye olmayacağı ve sendika kuramayacakları hükmü getirilmiştir.

¹³ Anayasa Mahkemesi'nin 12.07.2013 tarihli, 2013/21 Esas ve 2013/57 Karar sayılı kararı için bkz.: www.anayasa.gov.tr

¹⁴ İHAS Madde 11/2; Bu konuda 20.01.1987 tarihli "Kamu Hizmet Sendikaları Konseyi Birleşik Krallık Davası, Başvuru No.11603/85" için bkz.: AİHM Kararlarından Örnekler, s.405 vd.

ile kamu kurum ve kuruluşlarının memur statüsündeki görevlileri hakkında özel kanunlarında getirilen kısıtlamalar saklıdır” hükmünü içermektedir.

211 sayılı Kanun’un 43’üncü maddesine göre TSK mensupları siyasi faaliyette bulunamaz. Bundan ötürü Silahlı Kuvvetler mensuplarının siyasi parti veya derneklere girmeleri bunların siyasi faaliyetleri ile münasebette bulunmaları, her türlü siyasi gösteri, toplantı işlerine karışmaları ve bu maksatla nutuk ve beyanat vermeleri ve yazı yazmaları yasaktır. Silahlı Kuvvetler mensupları MSB tarafından adları yayınlanan ve siyasi olmayan cemiyetler ile spor kulüplerinin faal olmayan üyeliklerine girebilirler. Girenler durumlarını en kısa zamanda MSB’ye bildirmeye mecburdurlar. Bu yasağın yaptırımını ise 6413 sayılı Kanun’un 19/k maddesinde “Hizmet yerini terk etmeme” disiplin cezası olarak düzenlenmiştir.

Mevzuat ve uygulamaya göre askeri şahıslar dernek kuramaz ancak MSB tarafından yayınlanan listede yer alan derneklere üye olabilirler. Bunun dışında tüzüklerinde siyasi parti, işçi ve işveren sendikaları ile mesleki kuruluşlardan maddi yardım alabilecekleri ve anılan kuruluşlara maddi yardımda bulunabilecekleri belirtilen dernekler hariç olmak üzere; kamuya yararlı derneklerin, bilimsel amaçlı derneklerin, yardım amaçlı derneklerin, spor kulüpleri, gençlik kulüpleri ile gençlik ve spor kulüplerinin faal olmayan üyeliklerine girebilirler ancak yönetim ve denetim kurullarında görev alamazlar. Ancak askerler bu derneklere doğrudan üye olamazlar, üyelik başvurusundan önce MSB nezdinde kurulu Dernek Üyeliği Komisyonunun MSY 46-1 TSK Personelinin Dernek Üyeliği İşlemleri Yönergesi kapsamında yapacağı tahkikatın olumlu sonuçlanması gereklidir. Netice olarak, gerek İHAS gerekse Anayasa hükümleri bakımından askerlerin dernek kurma hakkına getirilen sınırlamanın yerinde olduğu değerlendirilmektedir.

Kanunilik İlkesinden Muafiyet

Evrensel hukuk kurallarına göre suç oluşturan eylem tanımları ve ceza içeren tedbirler ancak kanunla düzenlenebilir. Suç ve cezaların kanuniliği ilkesi gereği bunların idare veya kıyas yoluyla yargı organları tarafından belirlenmesi mümkün değildir. Anayasaya göre, yasama organına verilen bu yetkinin tek istisnası Silahlı Kuvvetlerin iç düzenidir. Bu istisnanın somutlaştığı mevzuat ise 1632 sayılı Askeri

Ceza Kanunu (Mülga madde 162-191) ve 477 sayılı Disiplin Mahkemeleri Kanunu'dur. Bu kanunlara göre disiplin amirlerinin maiyetine "oda hapsi" ve "göz hapsi" cezası verme yetkisi vardır. Kışlada tahsis edilen bir odada infaz edilen oda hapsi cezasının hürriyeti kısıtlayıcı olduğu konusunda kuşku bulunmamakla beraber kışlayı terk etmeme şeklinde infaz edilen göz hapsi cezasının bu niteliği yoktur.¹⁵

İdari yaptırımlarla kişi hürriyetinin kısıtlanması hususunda 1961 Anayasası'nda silahlı kuvvetler açısından bir istisnaya yer verilmemesine rağmen 1632 sayılı ve 477 sayılı Kanunlarda oda hapsi cezasına yer verilmiştir. Başka bir deyişle 1961 Anayasası suç ve cezaların kanuniliği ilkesine silahlı kuvvetler bakımından bir istisna tanımamasına rağmen bu anayasa döneminde oda hapsine kanunlarda yer verilmiştir. 1982 Anayasası ise 38/11 maddesinde bu yönde istisnaya yer vererek kanuna uygun anayasa yapımına örnek olmuştur! Disiplin amirlerinin bir seferde 28 güne varan oda hapsi cezası verme yetkisi zaman içinde AİHM'e taşınmış ve ihlal kararı verilmiş böylece Anayasanın kanunilik konusundaki evrensel ilkeye aykırılığı tescillenmiştir. AİHM birçok konuda silahlı kuvvetler bakımından farklı düzenlemeler yapılabileceğini kabul etmektedir. AİHM'in eleştirdiği nokta disiplin amirlerine verilen hürriyeti bağlayıcı cezanın kanunla kurulmuş bir mahkeme veya hâkimlik denetimine tabi olmamasıdır.¹⁶

AB tam üyelik hedefi ve AİHM kararları doğrultusunda 2013 yılında yürürlüğe giren 6413 sayılı TSK Disiplin Kanunu'yla oda hapsi cezası, *Türk karasuları dışındaki gemiler hariç*, barış zamanında kaldırılmıştır.¹⁷

Disiplin Cezalarının Yargı Denetimi Dışında Bırakılması

Soyut bir varlık olan devletin iş ve işlemlerini somutlaştıran devlet memurlarının; kamu hizmetlerini gereği gibi yürütmesini, mevzuatın emrettiği ödevleri yerine getirmelerini sağlamak ve yasak faaliyetlerde

¹⁵ AİHM'e göre göz hapsinde personelin kışla içinde kalmakla birlikte bir odaya kapatılmaması nedeniyle hürriyeti bağlayıcı ceza sayılmaz. 23.11.1976 tarihli, Engel vd./Hollanda kararı, Başvuru no.5100/71.

¹⁶ A.D-Türkiye Başvuru No.29986/96; 26.04.2011 tarihli, Pulatlı-Türkiye kararı, Başvuru no: 38665/07. Bu konuda başlıca kararlar için bkz. <http://hudoc.echr.coe.int/tur#>

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Alkan, 6413 sayılı TSK Disiplin Kanunu'nun Esasları, *TBB Dergisi*, S.117, s.167-200.

bulunanları ikaz etmek için disiplin cezası verilmektedir. Anayasa'nın 129/3-4 fıkrası "*Disiplin kararları yargı denetimi dışında bırakılamaz. Silahlı Kuvvetler mensupları ile hâkimler ve savcılar hakkındaki hükümler saklıdır*" şeklindedir.

2010 yılında yapılan değişikliğe kadar memurlar hakkındaki uyarma ve kınama cezaları yargı denetimi dışındayken bu tarihten sonra tüm disiplin cezaları yargı denetimine tabi kılınmıştır. Memurlar için uyarma ve kınama cezasıyla sınırlı olan denetimsizlik hali askerler için 2013 yılına kadar istisnasız tüm disiplin cezaları hakkında uygulanmıştır.¹⁸

AIHM kararlarına da konu olduğu üzere TSK'daki hürriyeti bağlayıcı cezalar yargı denetimi dışında tutulmuş ve itiraf etmek gerekirse amirler tarafından hoyratça uygulanmıştır. AIHM kararlarının tetikleyici olduğu çalışmalar sonunda 2013 yılında yürürlüğe giren 6413 sayılı Kanun'la disiplin amirleri ve disiplin kurullarının ceza limitleri oldukça sınırlanarak aylıktan kesme, hizmet yerini terk etmeme (*kışladan ayrılmama şeklinde infaz edilen, eski göz hapsi cezasının isim değiştirmiş hali*) oda hapsi ve silahlı kuvvetlerden ayırma cezalarına karşı yargı yolu açılmıştır.¹⁹ Başka bir deyişle askerler hakkındaki uyarma, kınama ve hizmete kısmi süreli devam cezalarına, yükümlü erbaş erler hakkında ise tüm disiplin cezalarına karşı yargı yolu halen kapalıdır. Tüm cezalar yerine nispeten ağır olan cezalara karşı yargı yolunun açılmasının gerekçesi, aksi durumun TSK'daki disipline zarar verebileceği olarak belirtilmiştir.²⁰

Kanaatimizce, disiplin cezalarına karşı yargı yolunun açık olması disiplin amirlerinin cezalandırma yetkisini ortadan kaldıran veya engelleyen bir hal değildir. Yargı yolunun açık olması amirlerin cezalandırma yetkilerini mevzuata ve usule uygun kullanmasını sağlayan bir araç olmaktan ibarettir. Ancak yaptığı işlemin hukuka uygunluğuna güvenmeyenler ve cezalandırma yetkisini ölçsüz ve sınırsız olarak kullanmak isteyenler için yargı yolu onları engelleyen bir ayak bağı ve suçluları koruyan gereksiz bir kurum olsa gerektir.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan Erdagöz, Askeri Hukukta Disiplinin Tesisi İçin Tutuklama Yetkisi, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, S.12, s.391-425.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Alkan, s.167-200.

²⁰ <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/1/1-0730.pdf> Erişim tarihi:30.04.2018

Cezaların Seçenek Tedbirlere Çevrilememesi

Modern ceza hukuku anlayışında cezanın bir intikam aracı değil ıslah aracı olmasından hareketle failin ilk defa suç işlemesi, suçun niteliği, sonuç cezanın düşük olması gibi nedenlerle hürriyeti bağlayıcı ceza yerine seçenek tedbirlere hükmedilmesi mümkündür. TCK'ya göre, kısa süreli hapis cezası olarak adlandırılan bir yıl ve daha az süreli hapis cezası başta adli para cezası olmak üzere 50'nci maddede belirtilen birçok seçeneğe çevrilebilir; sonuç cezanın iki yıl ve daha az olması halinde 51'inci maddeye göre ertelenmesi mümkündür. Yine bu kapsamda olmak üzere iki yıl ve daha az olan cezalar hakkında hükmün açıklanmasının geri bırakılması (HAGB) kararı verilmesi mümkündür.

Anayasa Mahkemesi tarafından iptal kararları verilene kadar 1632 sayılı Kanun'da bu konudaki ayırık düzenlemeleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür;

Madde 47/A'ya göre; Kanun'un Üçüncü Babının Dördüncü Faslında (*Madde 79-81; Kendini askerliğe yaramayacak hale getirmek ve askerlikten kurtulmak için hile yapmak*) yazılı suçlardan dolayı verilen cezalar tecil edilemez ve para cezasına veya tedbirlerden birine çevrilemez.

Aynı Kanun'un Üçüncü Babının Üçüncü Faslı (*Madde 63-78; Yoklama kaçağı, bakaya, saklı, firar vb.*) ile 84'üncü maddesi hariç olmak üzere 5'inci faslında (*Madde 82-107, Askeri itaat ve inkıyadı bozan suçlar*) yer alan suçlar; 130'uncu maddesi hariç olmak üzere sekizinci faslında (*Madde 130-133, Mallara karşı yapılan diğer cürümler*) yazılı suçlardan dolayı verilen cezalar tecil edilemez.

Ek Madde 8'e göre; TCK'nın genel hükümleri bu Kanunda yer verilen suçlar hakkında da uygulanır. Ancak, bu Kanunun fer'i askerî cezalara ve cezaların ertelenmesine ilişkin hükümleri ile zamanasımına ilişkin 49'uncu maddesinin (A) bendi hükümleri saklıdır (*Hükme göre; Yoklama kaçağı, bakaya, saklı ve firar fiilleri hakkında dava müruru zamanı, bütün askerî mükellefiyetlerin veya bizzat girmiş oldukları taahhüdün bitmesinden itibaren işlemeğe başlar*).

Sırf askerî suçlar (*Firar, emre itaatsizlikte ısrar, üste/amire hakaret, mukavemet, isyan gibi sadece askerî ceza kanununda yer verilen ve ancak as-*

ker kişilerin işleyebileceği suçlar) ile Kanunun Üçüncü Babının Dördüncü Faslında (Madde 79-81; Kendini askerliğe yaramayacak hale getirmek ve askerlikten kurtulmak için hile kullanmak) yazılı suçlar hakkında, kısa süreli hapis cezasına seçenek yaptırımlar ile ön ödeme hükümleri uygulanmaz

Ek Madde 10 ikinci fıkraya göre; CMK'nın HAGB'ye ilişkin hükümleri askeri ceza kanununda yer alan suçlar hakkında uygulanmaz.

Bu düzenlemelere göre, askeri şahıslar hakkında, örneğin bir emri yapmadığı için emre itaatsizlikte ısrar suçundan asgari haddenden verilen 25 gün hapis cezası infaz kanunu gereği 17 gün cezaevinde kalınarak infaz edilmekteyken diğer şahısların iki yıla kadar hapis cezası ertelenmekte veya HAGB kararı verilebilmekteydi. Bu düzenlemeler askeri mahkemeler tarafından Anayasa Mahkemesine taşınmış olup, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal kararı verilmiştir. Kararlarda özetle;

Askerlik hizmetinin ulusal güvenliğin sağlanmasındaki belirleyici yeri ve ağırlığı, sivil yaşamda suç oluşturmayan ya da önemsiz görülebilecek cezaları gerektiren kimi eylemlerin askeri suç olarak kabul edilmelerini ve ağır yaptırımlara bağlanmalarını gerekli kılabilmektedir. Ancak, askeri ceza hukuku alanında da suç ile suça karşılık gelen yaptırımlar ve tedbirler arasında makul, kabul edilebilir, amaçla uyumlu bir orantının sağlanması, hukuk devleti olmanın gereğidir. Askeri ceza hukukunda, daha hafif kabul edilebilecek suçlar yönünden, her sanığın cezalandırılması yerine, sanığa davranışlarının sonuçlarını ve sorumluluklarını yeniden değerlendirebilmesi için bir denetim sürecinden geçirilmesine olanak tanınması, bu arada suçtan zarar görenin tatmininin de sağlanması çağdaş ceza hukukunun bir gereğidir. Düzenlemeler Anayasa'nın 2'nci maddesi kapsamında yapılan değerlendirmelerle ölçülülük ilkesine aykırı bulunarak iptal edilmiş olup, eşitliğe ilişkin 10'uncu madde yönünden incelenmesine gerek görülmemiştir.²¹

Mezkûr iptal kararlarından sonra kanun koyucu tarafından 6722 sayılı Kanun'la yapılan düzenlemelerle; 47'nci maddede ertelemeye; kısa süreli hapis cezası hakkında seçenek tedbirler bakımından ek

²¹ 21.11.2012 tarihli, 2012/9 Esas ve 2012/103 Karar; 23.01.2013 tarihli, 2012/80 Esas ve 2013/16 Karar; 10.10.2013 tarihli, 2012/143 Esas ve 2013/48 Karar sayılı kararlar için bkz. www.anayasa.gov.tr

madde 8’de; HAGB bakımından 353 sayılı Askeri Mahkemeler Kanunu ek madde 4’de sırf askeri suçlar ve suçun disipline etkisini esas alan nispeten ölçülü düzenlemeler getirilmiştir.

Yargı makamlarının bu konudaki yaklaşımına bir örnek olarak 4616 sayılı “23 Nisan 1999 Tarihine Kadar İşlenen Suçlardan Dolayı Şartla Salıverilmeye, Dava ve Cezaların Ertelenmesine Dair Kanun” gösterilebilir. Bu kanunun uygulanmasında, daha ağır cezayı gerektiren suçların kapsama alınmasına karşılık Askerî Ceza Kanunu’nun 79-81, 88, 91 ve 131’inci maddelerindeki suçların kapsam dışı bırakılmasının Anayasa’nın eşitlik ve hukuk devleti ilkesine aykırı olduğu ileri sürülmüştür. Anayasa Mahkemesi *itiraz konusu kuralların askerlik mesleğinin ve hizmetinin gereği gibi yerine getirilmesini sağlamaya yönelik ve bu yönü ile diğer ceza yasalarındaki suçlardan farklı olmaları ve bunların kendi fasıllarındaki suçlardan daha ağır cezayı gerektirmeleri nedeniyle kapsam dışında tutulmalarında Anayasa’nın 2’nci maddesine aykırılık yoktur diyerek*, kanaatimizce çok isabetsiz bir şekilde, iptal istemini reddetmiştir.²²

ASKERLERİN DÜŞÜNCE VE İFADE ÖZGÜRLÜĞÜ

İHAS ve Anayasaya göre herkes; düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir, kimse düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz. Sadece gerçek kişiler değil tüzel kişiler, insan toplulukları ve diğer hükümet dışı kuruluşlar herkes kapsamında bu haklara sahiptir.²³ İnsanı diğer canlılardan ayıran aklı ve toplumsal yaşamı nedeniyle herkes mutlaka bir düşünceye sahiptir. İnsanın beyninde yer alan düşüncenin engellenmesi, bastırılması, isteği dışında ortaya çıkarılması elbette mümkün değildir. Başka bir deyişle insanın düşünmesi ve bir düşünceye sahip olması engellenemez dolayısıyla düşünme ve düşünceye sahip olma açısından tüm şahıslar gibi asker kişiler açısından da bir sorun yoktur. Bu bakımdan düşünce özgürlüğünün bir özgürlük olarak anayasal güvence altına alınması gereksiz görünmektedir.²⁴

²² Anayasa Mahkemesinin 27.10.2001 tarihli, 2001/4 Esas ve 2001/332 Karar sayılı kararı için bkz. www.anayasa.gov.tr

²³ Feyyaz Gölcüklü/A.Şeref Gözübüyük, s.42.

²⁴ Zafer Gören, *Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.24, s.33.

Sorun, düşünme özgürlüğü değil düşüncenin dış dünyaya yansımaları olan ifade özgürlüğüdür. Anayasaya göre, herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir.²⁵ Bu hürriyetlerin kullanılması, millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir. Temel haklar söz konusu olduğunda; meşru amaca hizmet etme, araç ile amaç dengesine uygun olma, demokratik toplumda zorunlu olma ve kanunilik ilkeleri geçerlidir.²⁶

Mevcut anayasal sınırlamalar incelendiğinde; sınırlama nedenlerinin genel ve muğlak olması bir tarafa, askerlerin düşünciyi açıklama özgürlüklerine doğrudan dayanak olabilecek bir düzenleme bulunmadığı değerlendirilmektedir. İfade özgürlüğünün kısıtlanma gerekçeleri sınırlı olarak sayılmıştır, kıyas veya çıkarsama yoluyla yeni gerekçeler eklenemez.²⁷ Yukarıda örneği verilen anayasal düzenlemelerde görüldüğü gibi anayasa koyucu silahlı kuvvetlere özgü düzenleme yapılmasını istediği hususları açıkça belirtmiş, düşünce ve ifade özgürlüğü bakımından ise açık bir kısıtlama nedeni öngörülmemiştir. AİHM kararlarına göre ifade özgürlüğüne; şiddete teşvik etme ve şiddeti mazur gösterme, terörü ve savaş suçlarını övme, nefret söyleminde bulunma, dini hoşgörüsüzlüğe, ırk ayrımcılığına ve ulusal nefrete teşvik etme hallerinde sınırlama getirilebilir.²⁸ Devlet memurlarının siyasi parti-

²⁵ Düşünce ve kanaatleri açıklama özgürlüğünün koruma alanı, klasik açıklama tarzlarını aşacak biçimde tüm iletişim yollarını kapsamaktadır. Bu nedenle madenin koruduğu hukuksal alanı ifade özgürlüğü olarak nitelendirmek gerekir. Osman Can, Anayasa Değişiklikleri ve Düşüncüyü Açıklama Özgürlüğü, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C.19, s.505.

²⁶ Reyhan Sunay, Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları, *Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları*, 2001, s.73 vd.

²⁷ N.Kaan Karcıoğlu, *Demokratik Sistemin Unsuru Olarak İfade Özgürlüğü ve Ceza Hukukunun Etkisi*, Uğur Alacakaptan'a Armağan, C.1, s.461.

²⁸ Türk Yargısının İfade Özgürlüğü Konusunda Kapasitesinin Güçlendirilmesi Projesi, İfade Özgürlüğü ve Kişilik Haklarının Korunmasıyla İlgili Avrupa Konseyi Belgeleri, s.87 vd.

lere üye olmaması, devletin tarafsızlığını koruma yönünde alınan bir tedbir olarak düşünülmektedir. Ancak bu durum, bir yandan da devlet memurlarının siyasal özgürlüklerini kısıtlamaktadır. Burada emniyet, yargı ve güvenlik işlerini yürüten memurların politize olmasından kaygı duyulduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Nitekim AİHM, asker ve polis gibi kamu görevlilerinin siyasi partilere üye olamayacaklarına ve siyasi faaliyetlerde bulunamayacaklarına ilişkin düzenlemenin Sözleşmeye uygun olduğuna karar vermiştir.³⁰ Bir görüşe göre askerleri de içine alan memurların ifade özgürlüğünün kısıtlanmasının nedeni otorite ve hiyerarşiden ziyade kamu hizmetlerinde tarafsızlığın sağlanmasıdır.³¹ AİHM'e göre; kamu görevlileri açısından görev ve sorumluluk kavramı dikkate alınarak, ulusal mercilerin ifade özgürlüğünün sınırlandırılması konusunda belirli bir takdir alanının olduğu kabul edilmelidir. Ancak bu takdir alanı kullanılırken, kişinin konumu, ifadenin niteliği ile hedeflenen meşru amaçlara ulaşma bağlamında orantılı olup olmadığı hususları göz önünde bulundurulmalı, müdahalenin orantılı olup olmadığı hususu değerlendirilirken, niteliği ve ağırlığı da dikkate alınmalıdır.³²

211 sayılı Kanun'un 43'üncü maddesine göre; *TSK mensupları siyasi faaliyette bulunamaz. Bundan ötürü Silahlı Kuvvetler mensuplarının siyasi parti veya derneklere girmeleri bunların siyasi faaliyetleri ile münasebette bulunmaları, her türlü siyasi gösteri, toplantı işlerine katılmaları ve bu maksatla nutuk ve beyanat vermeleri ve yazı yazmaları yasaktır.* Bu yasağın yaptırımları hem ceza kanununda hem de disiplin kanununda yer almaktadır.

1632 sayılı Kanun'un "*Siyasi faaliyette bulunanlar*" başlıklı 148'inci maddesine göre; *"Askeri şahıslardan; siyasi bir partiye üye olmak için müracaat eden veya herhangi bir suretle siyasi partilere girenler, siyasi amaçla toplantı yapan veya aynı amaçla siyasi gösterilere katılanlar, siyasi amaçla nutuk söyleyen, demeç veren, yazı yazan veya telkinde bulunanlar, siyasi top-*

²⁹ İhsan Dağı/Metin Toprak, Türkiye'de İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğü, Temmuz 2003, Ankara, s.48. http://www.liberal.org.tr/upresimler/insan_haklari_ifade_ozgurlugu_24.pdf Erişim tarihi:30.04.2018

³⁰ 20.05.1999 tarihli Rekvenyi/Macaristan kararı, Başvuru No.:25394/94.

³¹ Helena Pauliat, Memurlar ve İfade Özgürlüğü, Düşünce Özgürlüğü HFSA-3, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, Mayıs 1998, s.276.

³² Abdî Sağlam, AİHS'ye Göre İfade Özgürlüğü Hakkı Kapsamında Kamu Görevlileri Açısından Görev ve Sorumluluk Kavramı, TAAAD, S.25, s.91.

lantılara resmi veya sivil kıyafetle katılanlar, herhangi bir sebeple yalnız veya toplu olarak siyasi mahiyette beyanname hazırlayan, hazırlanmış beyannameyi imzalayan, imzalatan veya yayın organlarına ulaştıran veya dağıtanlar bir aydan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılırlar. Bu cürümler, seferberlikte işlenirse ceza iki misli olarak hükmolunur."

Bu maddenin mevcut halinin yasalaşma çalışmalarında dile getirilen görüşler özet olarak; Silahlı Kuvvetlerin üstlenmiş olduğu görevin önem ve niteliği dolayısıyla TSK mensuplarının her türlü siyasi faaliyet ve eylemlerin dışında olmaları gerektiği, disiplinin devamı, tarafsızlığın ve sahip olunan yüksek değerlerin korunabilmesi için silahlı kuvvetler mensuplarının siyasi faaliyet ve etkinliklerin dışında ve üstünde tutulması gerektiği şeklindedir.

Siyasi faaliyette bulunmak konusunda daha önce disiplin mevzuatında yer almayan benzer bir hüküm 6413 sayılı Kanun'la getirilmiştir. Silahlı Kuvvetlerden Çıkarma disiplin cezası gerektiren 20/d) maddesindeki düzenleme şu şekildedir: *İdeolojik veya siyasi amaçlı faaliyetlere karışmak: Siyasi partilere girmek, ideolojik veya siyasi faaliyetlere karışmak, ideolojik veya siyasi amaçlarla disiplini bozucu tavır ve davranışlarda bulunmaktır.* Oldukça muğlak ifadelerin yer aldığı düzenlemenin silahlı kuvvetlerden çıkarma şeklinde en ağır disiplin yaptırımı gerektirmesi kanun koyucunun konuya yaklaşımının set ve müsama hasız olduğuna işaret etmektedir. Yaptırım uygulamak için ideolojik veya siyasi faaliyetin yasal veya yasadışı olmasının önemi yoktur.³³ Kanımızca bu disiplin cezası eylemle orantısız ve ifade özgürlüğünü işlevsiz kılacak niteliktedir. Örneğin, özlük haklarına yönelik olarak bir parti veya sendika tarafından düzenlenen toplantı veya gösteriye katılan asker kişi bu yaptırımla karşılaşabilecektir.

Türk Dil Kurumu sözlüğünde siyaset; *"Devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış"* olarak tanımlanmış olup, genel kabule göre insan yönetme sanatıdır. Fransız Akademisi sözlüğünde siyaset, bir devleti yönetme ve diğer devletlerle olan ilişkilerine yön verme sanatına ilişkin her şeyin bilgisi olarak açıklanmış; Duverger siyaseti devletlerin yönetim bilimi olarak tanımlamıştır.³⁴ Neticede siya-

³³ Murat Yaman, TSK Disiplin Kanunu, Adalet Yayınevi, 2013, Ankara, s.221.

³⁴ Maurice Duverger, Siyaset Sosyolojisi, Çeviren: Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, 1982, İstanbul, s.24.

set, devlet yönetimiyle, birey-devlet ilişkileriyle, birey-birey ilişkileriyle uğraşır. Amaç, toplumu oluşturan bireyleri ve dolayısıyla toplumu, daha müreffeh, daha özgür ve daha gelişmiş kılmaktır. Başka bir deyişle ülkemizdeki kötü algının aksine siyaset iyi ve gerekli bir kurumdur.

Kendisi de siyasi bir organ olan, modern siyasetin vazgeçilmez organlarından siyasi partilere üye olan yasa koyucu, askerlerin siyaset yapmasına o kadar mesafelidir ki, belki de bu düzenlemeyi talep eden asker siyasetten o kadar nefret etmektedir ki, askeri ceza kanununda siyasi bir partiye üye olmak için müracaat etmek, siyasi toplantılara sivil kıyafetle katılmak, hazırlanmış beyannameyi imzalamak, imzalatmak, ulaştırmak ve dağıtmak eylemleri dahi suç kapsamına alınmıştır. Bu düzenlemeye karşın TSK üst yöneticilerinin yakın zamana kadar adeta gelenek haline gelen mevcut siyasete yönelik açıklama ve eylemlerinin herhangi bir soruşturmaya konu olmaması ilginçtir.³⁵

AIHM'in 10. madde kapsamında doğrudan kamu görevlilerini ve askerleri ilgilendiren bazı kararları konuya ışık tutacak niteliktedir. Mahkeme düşünce açıklamasında bulunan kişinin kimlik ve statüsünü, açıklamanın yeri ve zamanını, verilen cezanın ağırlığını, şiddet ve itaatsizliği teşvik edip etmediğini dikkate almaktadır.³⁶

- Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs und Gubi (VDSÖ/Avusturya) davasında; sözleşmenin diğer vatandaşlar gibi askerler için de uygulanacağını, iç düzeni korumak amaçlı müdahalenin meşru bir amaca yönelik olsa da demokratik bir toplumda gereklilik oluşturmadığını, ifade özgürlüğünün devletin veya toplumun bir bölümüne muhalif olan onlara çarpıcı gelen veya rahatsız eden haber ve fikirler için de uygulanacağını, bu tür ifadelerin çoğulculuk hoşgörü ve açık fikirlilik üzerine kurulu demokratik toplumun gerekleri olarak askerler için de geçerli olduğuna, derginin disipline ve ordunun etkililiğine karşı bir tehlikeye oluşturduğuna dair somut bilgi ve belgeler sunulmadığından 10.maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir.³⁷

³⁵ Bu gerçeklik, kanunların güçlülerin delip geçtiği zayıfların takıldığı örümcek ağı olduğu yönündeki görüşü destekler niteliktedir.

³⁶ Enver Bozkurt/Süleyman Dost, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü ve Türkiye, *SDÜ İİBF Dergisi*, C.7, S.1, 2002, s.69.

³⁷ 19.12.1994 tarihli, Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs And Gubi/Avusturya kararı, Başvuru no:1989/15153.

- Akkoç/Türkiye davasında; öğretmen olan Nebahat Akkoç bir yerel gazeteye verdiği mülakatta Milli Eğitim Müdürü tarafından öğretmenlere sözlü olarak kötü muamele edildiğini, tacizde bulunduğunu ve bazen saldırıda bulunulduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Akkoç'a izinsiz beyanat vermeden dolayı bir yıl kademe ilerlemesinin durdurulması cezası verilmiş, AİHM Danıştay tarafından verilen "devlet memurunun görev alanı dışında kişisel görüşlerini açıklamasının suç olmadığı" yönündeki kararın ifade özgürlüğü kapsamında yerinde olduğuna karar vermiştir.³⁸
- Engel ve Diğerleri/Hollanda davasında; silahlı kuvvetlerin iç düzeni için askeri personele getirilen bir kısım sınırlamaların demokratik toplum için gerekli olduğuna karar vermiştir. Mahkemeye göre askeri düzenin, askeri personelin askeri düzeni bozmasına yönelik önlemler alınmadan, yerine getirilmesi imkânsızdır.³⁹
- Grigoriades/Yunanistan davasında; askeri disipline karşı gerçek bir tehdidin bulunması halinde, Sözleşmeciler Devletlerin ifade özgürlüğüne kısıtlamalar koyabilmelerinin mümkün olduğunu ancak ifade özgürlüğünün kışlanın kapısında durmadığını, bu maddenin sözleşmeciler devletlerin egemenlik alanında bulunan diğer insanlara olduğu gibi askerlere de uygulanacağını, ifade edilen görüşler bir kurum olarak bizzat ordunun kendisine karşı yöneltilmiş olsa bile, bu özgürlüğün içini boşaltmaya yönelik uygulama yapılamayacağını belirtmiştir.⁴⁰

Askeri Yargıtay'ın konuyla ilgili bazı kararlarına göre;

- Sanığın, iktidar partisinin çalışmalarını övdüğü, başörtülü insanlara yaşam hakkı tanınmadığı, cumhurbaşkanının nasıl hareket etmesi gerektiği vb. hususlarda hazırladığı mektubu iktidar partisiyle uyumlu çalışmadığını değerlendirdiği Cumhurbaşkanı'na göndermesi siyasi bildiri hazırlamak anlamında suç oluşturmaktadır.
- Sanık astsubayın övdüğü Milli Nizam Partisinin siyasi karakterde olması nedeniyle astlarına bu partiyi övmesi siyasi maksatla şifahi telkinde bulunmaktır.

³⁸ 10.10.2000 tarihli, Akkoç/Türkiye kararı, Başvuru no:1993/22947.

³⁹ 23.11.1976 tarihli, Engel vd./Hollanda kararı, Başvuru no:1971/5100.

⁴⁰ 25.11.1997 tarihli, Grigoriades/Yunanistan kararı, Başvuru no:1994/24348.

- Astsubay olan sanıkların Sosyalist Parti Sivas İl Teşkilatınca düzenlenen geceye parti amblemi taşıyan bilet alarak girmeleri, konuşmaları dinlemeleri vb. eylemleri siyasi faaliyette bulunmak suçunu oluşturur.
- Sanığın, bölücü örgüt lideri için açlık grevi yapılan HADEP Parti İl Başkanlığına giderek iki saat kalması, iki gün sonra yapılacak etkinlik davetiyelerini buradan temin etmesi siyasi maksatla hareket ettiğine delalet etmektedir.
- Sanığın karakoldaki erbaş erlere; İran'ın şeriatla yönetilmesi nedeniyle laikliği kabul eden Türkiye'den ileride olduğu, milliyetçiliğin ve Aleviliğin kötü yollar olduğu vb. yönlerdeki telkinleri siyasi faaliyette bulunmak suçunu oluşturmaktadır.
- Sanığın görev aldığı ve başlangıçta konser niteliğinde olmakla beraber sonrasında kısmen siyasi havaya bürünen konser alanını terk etmemesi etkinliğin başlangıçta siyasi nitelikte olmaması nedeniyle suçun oluşumuna vücut vermez.⁴¹

Başka kararlarında; kaymakam, hâkim, cumhuriyet savcısı ve askerlik şube başkanının bulunduğu sohbet toplantısında kişisel siyasi görüşlerini açıklayan jandarma komutanının özel kastla hareket etmesinin kabul edilemeyeceğine (As. Yrg.1.D. 01.10.1997, 1997/618 Esas, 1997/614 Karar)⁴²; Sanık Asteğmenin milli duygulardan uzak kutlandığını düşündüğü 23 Nisan kutlamaları hakkındaki eleştirilerini içeren mektubun gazetede yayınlanmasının siyasi içerik yokluğu nedeniyle suç oluşturmayacağına (As. Yrg.2.D. 19.04.2006, 2006/543 Esas, 2006/534 Karar)⁴³ hükmetmiştir.

Kararlardaki ortak nokta bu suçun oluşumu için sanığın eylemlerinde mutlaka "siyasi amaç" özel kastının bulunması gerektiğidir. Bu hususun ispat edilememesi halinde şüpheden sanık yararlanır ilkesi gereği sanık hakkında beraat kararı verilmesi gerekecektir.

Siyasetin, ülke yönetimi devlet işlerini yürütme ve yönetme, bu amaçlara varmak için izlenen yöntem olduğu dikkate alındığında askerleri siyasetten tamamen uzak tutmanın çok da mantıklı ve müm-

⁴¹ Karar özetleri için bkz. Cihan Koç, TSK İç Hizmet Kanunu, Askeri Ceza Kanunu ve İlgili Mevzuat, 23.Baskı, 2016, Ankara, s.790-792.

⁴² Yayınlanmamıştır.

⁴³ Yayınlanmamıştır.

kün olmadığı görülmektedir. Siyasilerin ülke yönetiminde izlediği yöntemlerin askerleri öncelikle vatandaş olarak sonrasında ise asker olarak yakından ilgilendirmesi ve etkilemesi karşısında askerlerin siyasete yönelik eleştiri hakkının olmadığını kabul etmek onları kul köle yerine koymak olacaktır.

Türkiye özelinde düşünüldüğünde, 1984 yılında başlayan ve binlerce sivil, korucu, asker ve polisin hayatına ve sağlığına mal olan bölücü terör sorununu çözecek politikalar üretmek siyasetin öncelikli görevidir. Terörün nedenlerini ortaya koyacak, kalıcı çözüm yolları üretecek yani önce teşhis edecek sonra uygun tedavi uygulayacak olan elbette ülkeyi yöneten siyasilerdir. Ancak sorunu temelden çözmek yerine askere silah ve para vererek onun savaşmasını ve ölmesini beklemek onun vatandaş olduğunu inkâr ederek askeri tebaa olarak görmek anlamına gelir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Düşünme yeteneğinin ve aklın sonucu olan ifade özgürlüğünün insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özellik olduğu konusunda kuşku yoktur. Bu konu 1924'ten itibaren Türk Anayasalarında yerini almış, ikinci dünya savaşından sonra modern dünyaya ayırıcı özelliğini veren uluslararası karar ve sözleşmelerle gelişmiştir.

Sözleşmedeki diğer haklardan farklı olarak kişilere hak yanında görev de yükleyen ifade özgürlüğü, sınırsız olmayıp her hak gibi bazı sınırlamalara tabidir. Bu sınırlamaların bir sonucu da belli statüde olanların ifade özgürlüğünden diğer bireylere göre daha az yararlanmasıdır. Sınırlamaya tabi başta gelen gruplar yargı mensupları, askeri personel ve diğer memurlardır.

Yargı, istihbarat ve silahlı kuvvetler gibi belirli devlet memurlarına mutlak ve sınırsız bağlılık ve gizlilik kısıtlamaları getiren her türlü mevzuat İHAS 10. maddeyi ihlal eder niteliktedir.⁴⁴ Türk yargı kararlarına da aynen aktarıldığı gibi ifade özgürlüğü, 10. maddenin sınırları içinde, sadece lehte olduğu kabul edilen veya zararsız veya ilgilenmeye değmez görülen haber ve düşünceler için değil, devletin veya nüfusun bir bölümünün aleyhinde olan, onlara çarpıcı gelen, onları rahatsız eden haber ve düşünceler için de uygulanır. Bunlar çoğulcu-

⁴⁴ Macovei, age, s.41.

luğun, hoşgörünün ve açık fikirliliğin gerekleridir; bunlar olmaksızın demokratik toplum olmaz. Kaldı ki herkesin hemfikir olduğu düşünceyi korumak için yasal düzenlemeye ihtiyaç yoktur ve ifade özgürlüğü farklı fikirlerin korunması için vardır.

Anayasa; seçme ve seçilme, dernek kurma ve üye olma, siyasi partilere üyelik, sendika kurma ve üye olma gibi haklar yanında idare tarafından kişi hürriyetinin kısıtlanması sonucunu doğuran müeyyide yasağı, disiplin kararlarının yargı denetimi dışında bırakılması, yükseköğretim kuruluna bağlılık ve kanunsuz emrin yerine getirilmesi hususlarında askeri personel bakımından farklı düzenleme yapılabileceğini hüküm altına almıştır. Nitekim askerlerin görevden istifa etmedikçe seçimlerde aday olamayacakları, seçimden sonra görevlerine geri dönemeyecekleri, siyasi partilere üye olamayacakları, sendika kuramayacakları ve üye olamayacakları tamamıyla yasaklanmışken derneklere üye olmaları ise belli şartlar altında izne tabi kılınmıştır.

Sözleşme ve Anayasada ifade özgürlüğünün herkes tarafından kullanılacağı belirtilmiş, askerlerin ifade özgürlüğü bakımından kısıtlanmasına ilişkin doğrudan bir hükme yer verilmemiştir.⁴⁵ Buna karşın gerek Askeri Ceza Kanunu'nda gerekse TSK Disiplin Kanunu'nda siyasi partiye girme, üye olma, etkinliklerine katılma, dernek ve vakıflara izinsiz üye olma konularında yaptırımlara yer verilerek dolaylı bir kısıtlamaya gidilmiştir. Askerlik mesleğinin diğer mesleklere göre farklı gereklerinin olması karşısında askerlerin bazı sınırlamalara tabi olması makul olmakla birlikte bu sınırlamaların meşru amaç gütmesi, ölçülü olması, zorunlu olması ve kanunla düzenlenmesi şarttır. Bireysel ve toplumsal gelişme ve değişimin temel şartlarından olan ifade özgürlüğünün kullanılması asıl sınırlanması istisna olmalıdır.

Ülkelerini korumakla görevli askerler demokratik ülkelerde neicede bir vatandaşlardır, vatandaşların sahip olduğu tüm anayasal temel hak ve özgürlüklere sahiptirler.⁴⁶ Sözleşmenin en üst uygulayı-

⁴⁵ Mehmet Yüksek, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde İfade Özgürlüğünün Sınırları, *TAAD*, S.25, s.151.

⁴⁶ 02.09.1996 tarihli Vogt/Almanya kararı, Başvuru no.17851/91. Devlet memurlarının devlete sadakat görevi getirmesi statüleri göz önüne alındığında meşru olsa da, devlet memurları da birer bireydir ve bu nitelikleriyle AİHS'in 10.maddesi'nden yararlanmaya hak kazanırlar. Osman Doğru/Atilla Nalbant, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, Açıklama ve Önemli Kararlar, C.I, II, Avrupa Konseyi ve Yargıtay Başkanlığı Yayınları, I.Baskı, 2013, s.220.

cısı olan AİHM, askeri disipline karşı gerçek bir tehdidin bulunması halinde, Sözleşmeci Devletlerin ifade özgürlüğüne kısıtlamalar koyabilmelerinin mümkün olduğunu, bu maddenin sözleşmeci devletlerin egemenlik alanında bulunan diğer insanlara olduğu gibi askerlere de uygulanacağını kısaca ifade özgürlüğünün kışlanın kapısında durmadığına dair kararlar vermiştir. AB Adalet Divanına göre de kurumların faaliyetlerine giren alanlarda ve hatta kendilerini istihdam eden kurumların görüşleri ile çatışsa ya da bu görüşlerden ayrılrsa bile personel ifade özgürlüğünden yararlanmalıdır.⁴⁷

İfade özgürlüğü, Sözleşme'nin 10. maddesindeki bazı istisnalara tabidir; ancak bu istisnalar dar yorumlanmalıdır ve kısıtlamaların gerekliliği ikna edici bir şekilde ortaya koyulmalıdır.⁴⁸ Temel hak ve hürriyetler söz konusu olduğunda asıl sınırlama değil serbestlik olmalıdır. Askerleri sadece emir alan, "evet, hayır, emredersiniz" dışında kelime kullanmayan, düşünmeyen, düşündüğünü ifade etmeyen ve konuşmayan kişiler olarak görmek çağımız anlayışına uygun düşen bir tarz değildir.

Askerlerin görev alanlarında kendilerini doğrudan ilgilendiren konulardaki siyasi faaliyetleri veya eksiklikleri eleştirmesi, dile getirmesi en doğal haklarıdır. Bu hakkın kullanılması ülkenin savunma sistemine ve ordunun etkinliğine bir tehdit oluşturmadığı sürece engellenmemeli, bilakis gelişim ve değişim için teşvik edilmeli ve koruma altına alınmalıdır. Herkesin olduğu gibi askerlerin de yaşama, maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı vardır. Bir hata varsa bedelini öncelikle ödemesi gereken o hatayı yapanlardır. Askersen sorgusuz sualsiz öleceksin diye bir kural kabul edilemez. İfade özgürlüğü birey olmanın önde gelen şartıdır, *insan düşüncesiyle vardır ve düşündüğü sürece insandır.*

Vatan senden hayat umar, Sen yaşarsan o canlanır;

*Vatan için ölmek de var, Fakat borcun yaşamaktır.**

⁴⁷ Paul Mahoney, Memurların ve Diğer Kamu Görevlilerinin Serbest Konuşma Özgürlüğü, İfade Özgürlüğü, AİHM Başkanı Nicolas Bratza'ya İthafen Kaleme Alınmış Makaleler, Avrupa Konseyi Yayını, s.240.

⁴⁸ 07.12.1976 tarihli Handyside/Birleşik Krallık kararı, prg.49, Başvuru no.5493/72; 08.07.1986 tarihli Lingens/Avusturya kararı, prg.41, Başvuru no.9815/82; 23.09.1994 tarihli Jersild/Danimarka kararı, prg.37, Başvuru no.15890/89.

* Tefvik Fikret, "Küçük Asker" şiirinden.

Kaynakça

- Alkan Mehmet, 6413 Sayılı TSK Disiplin Kanununun Esasları, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S.117, 2013, s.167-200.
- Başar Sultan, Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarına Göre İfade Özgürlüğünün Sınırlaması, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.2, Özel Sayı, Ocak Aralık 2015, s.1067-1090.
- Bozkurt Enver/Dost Süleyman, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İfade Özgürlüğü ve Türkiye, *SDÜ İİBF Dergisi*, C.7, S.1, 2002, s.47-74.
- Can Osman, Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C.19, s.503-532.
- Dağı İhsan/Toprak Metin, Türkiye’de İnsan Hakları ve İfade Özgürlüğü, Temmuz 2003, Ankara.
- Doğru Osman/Nalbant Atilla, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, Açıklama ve Önemli Kararlar, C.I, II, Avrupa Konseyi ve Yargıtay Başkanlığı Yayınları, I. Baskı, 2013.
- Duverger Maurice, Siyaset Sosyolojisi, Çeviren: Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, 1982, İstanbul.
- Erdagöz Özcan, Askeri Hukukta Disiplinin Tesisi İçin Tutuklama Yetkisi, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, S.12, s.391-425.
- Gölcüklü Feyyaz/Gözbüyük A.Şeref, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, Seçkin Yayınları, 2016, Ankara.
- Gören Zafer, Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.24, s.31-60.
- Karcıoğlu N.Kaan, Demokratik Sistemin Unsuru Olarak İfade Özgürlüğü ve Ceza Hukukunun Etkisi, Uğur Alacakaptan’a Armağan, C.1, s.451-466.
- Koç Cihan, TSK İç Hizmet Kanunu, Askeri Ceza Kanunu. ... ve İlgili Mevzuat, 23.Baskı, 2016, Ankara.
- Macovei Monica, İfade Özgürlüğü, AİHS’in 10. maddesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz, İnsan Hakları El Kitabı-2, <http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/io-aihs.pdf>
- Mahoney Paul, Memurların ve Diğer Kamu Görevlilerinin Serbest Konuşma Özgürlüğü, İfade Özgürlüğü, AİHM Başkanı Nicolas Bratza’ya İthafen Kaleme Alınmış Makaleler, Avrupa Konseyi Yayını, s.239-256.
- Özbey Özcan, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında İfade Özgürlüğü Kısıtlamaları, *TBB Dergisi*, S.106, s.41-92.
- Pauliat Helena, Memurlar ve İfade Özgürlüğü, Düşünce Özgürlüğü HFSA-3, Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, Afa Yayınları, Mayıs 1998, s.268-273.
- Pekel Abdulkadir, İfade Özgürlüğünün Sınırlandırma Sebeplerinden Biri Olarak Yargı Organının Otorite ve Tarafsızlığının Sağlanması, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, S.2, Nisan 2014, s.367-394.
- Sağlam Abdi, AİHS’ye Göre İfade Özgürlüğü Hakkı Kapsamında Kamu Görevlileri Açısından Görev ve Sorumluluk Kavramı, *TAAD*, S.25, s.79-104.

- Sunay Reyhan, Avrupa Sözleşmesinde ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2001.
- Songu Öktem, Anayasal Bir Temel Hak Olarak İfade Özgürlüğünün İşçi Açısından İşyerindeki Yansımaları, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* C.15, Özel Sayı, 2013, s.609-650.
- Şahin Kemal, Farklı Özgürlük Anlayışları Çerçevesinde İfade Özgürlüğünün Temellendirilmesi ve Sınırlandırılması, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008.
- Şahin Kemal, İfade Özgürlüğü "Hak"ı ve İktidar "Ben" ile Demokrasi Arasındaki Çelişki, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XV, S.3-4, s.69-81.
- Turabi Selami, İfade ve Basın Özgürlüğü, Adalet Yayınevi, Nisan 2016, Ankara.
- Yalçın Soner, Galatı Meşhur, Kırmızıkeçi Yayınları, 2016, İstanbul.
- Yaman Murat, TSK Disiplin Kanunu, Adalet Yayınevi, 2013, Ankara.
- Yüksek Mehmet, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde İfade Özgürlüğünün Sınırları, *TAAD*, S.25, s.115-162.
- Düşünce Özgürlüğü, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınları Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz, No.3, Afa Yayıncılık, Mayıs 1998, İstanbul
- AİHM Kararlarından Örnekler, Avrupa Konseyi Yayınları, Şen Matbaa, Ankara, 2003.
- Cm/Rec (2010)/4 Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin Üye Devletlere Silahlı Kuvvetler Mensuplarının Sahip Oldukları İnsan Hakları Konusunda Verdiği Tavsiye Kararı.

